

УДК 808.5:811.161.3

Т. М. Ігнацюк

выкладчык каф. рускай і беларускай моў
Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта
e-mail: tignatyuk@mail.ru

САЦЫЯЛЬНЫЯ СУПЯРЭЧНАСЦІ І ПАФАС МАЎЛЕННЯ

Даследуюцца асаблівасці выражэння катэгорыі пафасу ў сувязі з гістарычнымі абставінамі і экстралінгвістычнымі акалічнасцямі маўлення. Аналізуецца роля іменных выразаў у працэсе ўласнай ідэнтыфікацыі прадстаўнікоў сацыяльных інстытутаў і сцвярджэння сваёй аўтэнтычнасці рознымі саслоўнымі групамі. Прыводзяцца факты ўздзеяння на этычную сферу мовы існуючай у грамадстве ідэалогіі, раскрываюцца спекулятыўныя механізмы ператварэння этычных назваў у абразлівыя пафасныя намінацыі.

Уводзіны

Мова не толькі люстра навакольнага жыцця, але яшчэ і рэха, якое чуйна адклікаецца на падзеі, што адбываюцца ў свеце, умешваецца ў кагнітыўную сферу асобы, удзельнічае ў фарміраванні яе светапогляду. Тым самым з лінгвістычнай катэгорыі мова ператвараецца ў дзейную грамадска-палітычную сілу, становіцца эканамічнай катэгорыяй. У часы грамадскіх пераўтварэнняў прапагандысцкая функцыя мовы бярэ верх над інфармацыйнай. Ствараюцца ідэалагічна арыентаваныя дыскурсы з уласцівай ім гіпертрафаванай функцыяй уздзеяння. З абвастрэннем сацыяльных супярэчнасцей узмацняецца асобны план існуючых у грамадстве дыскурсаў, у якіх пазіцыяніруюць сябе розныя грамадскія інстытуты і інстытуцыі. Працэсы, што адбываюцца ў грамадстве, не абыходзяцца без рэпрэзентатыўна-дзейснага складальніка дыскурсу – пафасу.

Прычынай супярэчнасцей, якія ў пэўныя перыяды часу праявіліся ў беларускай мове, сталі светапоглядныя пазіцыі існаваўшых сацыяльных суб'ектаў, імкненне іх да грамадскага і сусветнага прызнання, а таксама ўмовы і абставіны іх самасцвярджэння. У гістарычным плане ў беларускай мове найбольш выразна праявіліся наступныя віды сацыяльных супярэчнасцей: этнічныя, саслоўныя, супярэчнасці прадстаўнікоў горада і вёскі, разумовай і фізічнай працы. Асобную вобласць даследавання складаюць, безумоўна, палітычныя супярэчнасці; даследаванне іх не было мэтай дадзенага артыкула.

Нацыянальна-этнічныя супярэчнасці

Этнас як сацыяльны інстытут этнічнасці з'яўляецца формай грамадскай арганізацыі культурных адрозненняў, якія самі члены этнічных супольнасцей лічаць для сябе значымі і якія ляжаць у аснове іх уласнай ідэнтыфікацыі. Этнасу ўласціва адчуванне еднасці і групавой салідарнасці. Сацыяльная еднасць пэўнага этнасу не ствараецца яго этнаграфічнымі (апісальнымі) прыметамі, але фарміруецца праз унутранае суб'ектыўнае адчуванне ўласнай тоеснасці і каштоўнасці. «Калі этнічная маса адчувае сябе асобнай ад таго, што яе акружае, калі яна ўнутрана свядомая, што яна не тое, што, напрыклад, палякі, немцы, літоўцы, то такая маса фарміруецца ў самастойную адзінку і існуе ў якасці асобнага народа» [1, с. 11–13].

Праз усведамленне сваёй прыналежнасці да той ці іншай нацыянальнасці фарміруецца калектыўнае «мы», якое з'яўляецца падставай таго, каб прадстаўніку пэўнага

Навуковы кіраўнік – В. І. Сянкевіч, доктар філалагічных навук, прафесар, прафесар кафедры агульнаадукацыйных дысцыплін і метадык іх выкладання Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна

этнасу годна прамаўляць ад імя свайго народа, напр.: **Беларусы! Мы** – вялікі народ. *Шырока раскінуліся мы і спрадвеку жывём тут. Гэта наш край, наша родная старонка* (Багдановіч); **Мы, беларусы**, маем сваю асобную пісьменнасць (Ластоўскі); **Мы – дзеці краіны**, *Дзе бура бушуе, Мы на прадвечных руінах Працы палац пабудуем, Не любяць нас – босых, Хто век быў абуты* (Чарот); «*Аднаго ж племя мы*, – сказаў сялянін. – **Славяне**. Звычаі ў нас іншыя, гасцінныя. Ды і доўгі час жылі мы ў адной дзяржаве...» (Прокша).

У аснове этнічнага самавызначэння і сцвярджэння этнасам яго ідэнтычнасці ляжыць усведамленне адрознення і ўласнай годнасці, напр.: **Маскалі, лабусы, хахлы, мы, бульбашы**, – усе мы ведаем, што такое нацыянальная годнасць і «базарым», дарэчы, на выездзе кожны на сваёй мове (Маладосць). Катэгорыя годнасці з’яўляецца найбольш істотнай катэгорыяй, на падставе якой фарміруецца карпаратыўна-культурнае «мы» і якая стварае ментальныя структуры грамадскай свядомасці.

Новай гісторыяй сведчацца шматлікія факты, калі той ці іншы этнас упэўнена прэтэндуе на ролю абранага. У такім становішчы іншыя лічацца ім «ніжэйшымі», «другасортнымі». Напрыклад, аб пастаянным высмейванні азербайджанцаў як прымітыўных «гандляроў» і «пастухоў авечак» піша Карэн Агекян: «Уяўленне аб некаторай быццам бы іманентнай і наперад акрэсленай перавазе “цывілізаванасці” армян параўнальна з азербайджанцамі настолькі ўкаранілася, што яго можна сустрэць нават сярод людзей цалкам разумных і адэкватных, што перашкаджае аб’ектыўнаму аналізу сучасных працэсаў, якія адбываюцца ў Азербайджане» [2].

Адчування ўласнай годнасці не пазбаўлены этнічныя меншасці. Механізм іх ідэнтыфікацыі іншы раз характарызуецца парадаксальнасцю. Так, палешукам прыпісваецца выказванне «*Палешукі мы, а не чалавекі*»: *Праз леты і зімы Паданне йшло ў векі: – Палешукі мы, А не чалавекі!* (Купала). *Самі кажучь: «Палешукі мы, а не чалавекі». Чаму гэта пайшло так шырока? Чаму ў гэта вераць? <...>. І газеты нават пішуць часам: раней палешукі самі гаварылі: «Палешукі мы – не чалавекі»* (Мележ). Прыведзенае выказванне не абражае этнічнай годнасці палешукоў. У ім праяўляецца інстытуцыянальная прэтэнзія этнасу, у якой чалавечае стварае антытэзу людскаму. *Палешукі* у такім кантэксце не рэфлексіўная назва народа, а ідэнтыфікуючая намінацыя этнічнай супольнасці: «Мы – людзі, якія ідэнтыфікуюць сябе як палешукі».

Непраўленасць уласнай годнасці не ўласціва людзям Палесся: *Была цёмнасць, найўнасць, дзікасць нават. Што было, тое было. Але здзеку з сябе такога – не. Не было. <...> У многіх з гэтых «нечалавекаў» век жыло перакананне, што яны вышэй за другіх. Што ў іх і «законы», і парадкі лепшыя, і яны самі – разумнейшыя. Што ёсць, тое ёсць... Ён [Апейка] успомніў палескі жарт, не раз чулы дома: «А за Гомелем людзі е?» – Е. Толькі – дробненькія* (Мележ). Этнічная ідэнтыфікацыя праяўляецца ў імкненні паказаць сябе з больш выгаднага боку. Такое немагчыма без пераканання ў сваёй лепшасці: *Апейка падумаў, дзе-дзе, а ў іх старане дык аж лішне гэтага непахіснага пераканання ў сваёй дасканаласці. Дзе-дзе, а тут лішне ўжо любілі іншыя пахваліцца, пакасавацца, паказаць сваю хітрасць, свой розум* (Мележ).

Усведамленне пэўным этнасам сваёй абранасці нярэдка суправаджаецца адмаўленнем інстытуцыянальнага статусу іншых супольнасцей – іх арганізаванасці, дысцыпліны, наяўнасці правілаў і ўстаноўленай іерархіі. Працэс інстытуцыяналізацыі суправаджаецца заменай спантаннага паводзін на рэгламентаваныя і прадказальныя дзеянні. У найбольш агульным выглядзе прыкмету інстытуцыянальнасці выражае катэгорыя закону. Без інстытута закона народы («языці») выяўляюць рысы паганства. Так, у «Аповесці мінулых гадоў» паляне, якія маюць закон, супрацьпастаўляюцца іншым славянскім плямёнам, жыццё якіх характарызуецца неарганізаванасцю і прыраўноўваецца да стыхійнага жывёльнага стану: *Поляне живут по закону... Вятичи <...> кривичи*

и прочии погании не въдающие закона Божия, но творяще сами собѣ закон <...>. Древляне живяху звериньским образом, жиоуще скотьски, оубиваху другъ друга. Ядоху вся нечисто и брака о нихъ не бываше <...>. Один обычай имяху – живяху всѣ якоже и всякие звѣрь [3, с. 110].

Пафас етнічнай ідэнтыфікацыі адрозніваецца ад этычнага феномена, які называюць *аўтаркіяй* (ад стар.-грэч. αὐτάρκεια ‘самадастатковасць’). Феномен аўтаркіі стасуецца з пачуццём індывідуальнай *аўтэнтычнасці* народа і не мае дачынення да працэсу яго інстытуцыяналізацыі. Аўтаркія не звязана з выражэннем катэгорыі годнасці. У ёй увасабляецца гонар за сваё і непараўнальная міласць да яго: «*Кожная балотная купіна – але ж **свая**, – больш любая, чым усе вяршыні сусветнай культуры і духоўнасці*» (Народная газета).

Шматстайныя аплікацыйныя выявы народнай аўтаркіі характарызуюцца гумарам. Гэтым аплікацыям часта спадарожнічае мастацкі мімезіс – жартаўлівае ўспрыманне і парадываванне характэрных рысаў іншай супольнасці, напрыклад адметнасці моўных паводзін: – *Во з пушчанцам у падсуседзях будзем, – засмяялася Уліта. – Чуеце, як вукае? – шэптам перакрывіла мужчыну: «**Кунь, вуз! Пушоў-пуіхаў**». – Але ж... – слухала і Тэафілія тое нязвычайна для жабенкаўцаў вуканне пушчанца. Ёй было трохі смешина, бо ў Глінках інакш гаварылі: **вакалі*** (Каліна).

У феномене аўтаркіі ўвасабляецца непрыяўленая («завочная», не выказаная прама) ганьба, якой не ўласцівы прыкметы сатыры, г. зн. вастрыва, адкрытасць і злозычлівасць. Ганьбаванне крыўдзіць чалавека, закранае гонар, але не абражае асобы, не тычыцца яе ўласнай годнасці. Сатырычны пафас праяўляецца ў ваяўнічым непрыняцці іншароднасці – экзатычнай інакшасці этнічных інстытутаў. Такому непрыняццю ўласціва эмацыянальнасць і высакамерна-пагардлівае стаўленне. «Пагарда, – адзначае К. Ізард, – цэнтральная эмоцыя, якая суправаджае ўсе віды нацыянальна-расавых супярэчнасцей» [4, с. 37–45].

З ідэяй етнічнай ідэнтыфікацыі звязана актуальная сацыяльная праблема – права на імя. Легітымнасць этнасу вызначаецца прызнаннем яго незалежнага статусу іншымі этнічнымі інстытутамі. *Быць* для етнічнай адзінкі – значыць быць прызнаным у свеце. Этнічная нелігітымнасць мае выхад у намінацыю. У мовах свету супрацьпастаўляюцца афіцыйныя этнонімы і етнічныя неафіцыйныя назвы, якія характарызуюць той ці іншы народ. Існаванне неафіцыйных етнічных назваў засведчана ў многіх мовах і, відавочна, з’яўляецца моўнай універсальіяй, напр.: «*татарин – свиное ухо, француз – кургуз, литвины – земляники, лапотники, грек солёный*» [5, с. 258–273]. Гэтыя намінацыі ўспрымаюцца прадстаўнікамі адпаведных этнасаў як крыўдныя.

Неафіцыйныя етнічныя назвы – феномен етычны. Па сутнасці, яны жартаўлівыя. З дапамогай такіх назваў паджартоўваюць над штодзённымі звычкамі і характэрнымі рысамі тых ці іншых супольнасцей, напр.: *Пашкадавалі нас суседзі, далі хлеба, мы наеліся і пачалі ўжо пазіраць на румын звысоку, як каланізатары, абзываць іх **мама-лыжнікамі*** (Карпюк); *Спярга не прызнаваўся, адкуль ён: сяды-тады беларусаў жартам называлі «картапляннікамі»* (Воранаў). Аднак у ідэалагізаваных кантэкстах адзначаныя назвы губляюць етычную характарыстычнасць. Яны пачынаюць іграць ідэнтыфікуючую ролю і становяцца выразнікамі сатырычнага пафасу. У статусе абразлівых намінацый прадстаўнікі іншых этнасаў рэпрэзентуюцца імі як ворагі, напр.: «*Юзеф з’едліва ўсміхнуўся: – Ці не закахаўся ты ў гэтую **маскальку**?»*; *Вера Ягораўна працягвала размову з Владэкам: «Твой вораг – **маскаль**... Твой вораг – **лях**... Усадзі яму ў жылот трызубец!..»*; *Чую, ён [Грыцко] гаворыць сябру: «**Лях чортаў!** Бачыш, камандуе... Пачакайце, будзем мы яшчэ вас рэзаць»* (Прокша); *Стандартны набор ворагаў – КПСС, бюракраты ўсіх часоў, сепаратысты, «расейскі імперыялізм»,*

«маскалі», «пілсудчыкі» і г. д. (Народная газета); *кацап* (уст.) – пагардлівая назва рускага [у адрозненне ад украінца і паляка] [6; 2, с. 668].

З грэчаскай мовы запазычана абразлівая намінацыя *варвар*, якой старажытныя грэкі і рымляне пагардліва называлі суседнія з імі народы, што стаялі ніжэй па ступені культурнага развіцця. Патэтыка выбранасці і ўяўленне пра тое, што разуменне свабоды даступна толькі элітам, была ўласцівая антычнай Грэцыі. Для рымлян прадстаўнікі іншых этнасаў ніколі не былі асобамі [7, с. 48]. Аднак сама антычная грэчаская культура заставалася сапраўды ўнікальнай і якасна адрознівалася ад усіх сучасных ёй культур. Пафас рымскага грамадзяніна на самой справе меў пад сабой дастатковую падставу. У сучаснай беларускай мове слова *варвар* і вытворныя ад яго выражаюць антыгуманістычны пафас (*фашысцкія варвары, варварскае пакаранне*). Аналагічная ацэначная канатацыя сфарміравалася таксама і ў слова *вандал* (ад назвы старажытнагерманскага племені, якое разграбіла Рым).

Пагарда і нянавісць да прадстаўнікоў іншых народаў з’яўляецца, як правіла, гістарычна абумоўленай. Яна тлумачыцца падзеямі, у якіх удзельнічалі і супрацьстаялі адна адной розныя нацыі. Так, у час Вялікай Айчыннай вайны ўзніклі зняважлівыя назвы немцаў: *Загадалі аднаму салдату весці палоннага ў штаб. Весці «фрыца», як мы тады называлі фашыстаў. Вядзе салдат ненавіснага фрыца* (Прокша); – *Усё ціха, – сказаў разведчык, вярнуўшыся. Баяцца гансікі* (Навуменка). Прычынай замацавання імён *Фрыц* і *Ганс* у якасці абразлівых тыпізуючых назваў з’явілася і шырокая распаўсюджанасць гэтых імён у Германіі [8, с. 280].

З гістарычнымі падзеямі звязана таксама ўзнікненне абразлівых назваў *вараг* і *шарамыжнік*. Першая ўжываецца як знявага людзей, якія запрошаны аднекуль, збоку, для дапамогі (*варагі* – назва жыхароў Скандынавіі), другая – выражае пафас пагарды да тых, хто любіць пажывіцца за чужы кошт (перакрыўлены французскі зварот *cher ami*, пры дапамозе якога напалеонаўскія салдаты звярталіся да сялян за дапамогай). Названым намінацыям уласцівая ўніверсальнасць – яны прыкладваюцца не да прадстаўнікоў канкрэтнага этнасу, а наогул да чужаземца-прышэльца, які не ўпісваецца ва ўстаноўлены існуючы сацыяльна-нарматыўны парадак. «Чужак, не звязаны з намі ні вузамі крыві, ні звычаямі, ні ежай, ні мовай, выклікае падазрэнне: ці не небяспечны ён?» [9, с. 368].

Слова *чужынец* само па сабе не валодае эмацыянальным зарадам. Гэта толькі этычная назва чужога чалавека. Ёй можа спадарожнічаць пачуццё адчужанасці, якое ўзнікае да ўсяго, што не адносіцца да свайго і не звязана з месцам «тут», дзе «чужыя не ходзяць». Эмацыянальны эпітэт ператварае слова *чужынец* у пафасную дэскрыптыўную намінацыю, напр.:...*Таму чужынец азварэлы* *Снарады ўвінчвае ў пласты* (Пысін). Слову *чужынец* супрацьпастаўляецца іменны пафасна рэlevantны выраз – *вораг*: *Усё, што вораг знішчыў, знёс, Усё вярнуць назад прымусім, Усё, Нават дым ад папярос* (Куляшоў). *Гіне вораг, Яснеюць абрысы наступных гадоў* (Куляшоў).

Ад этычных назваў «сваіх» і «чужых» неабходна адрозніваць прагматычна-значныя адзінкі, якія, на першы погляд, нагадваюць перыфразы, аднак на справе не маюць аплікацыйнага характару (не «клеяцца», а «вешаюцца»). Яны змяшчаюць дзейсны энергетычны зарад і актыўна выкарыстоўваюцца найперш у палітычных дыскурсах. У адрозненне ад феномена перыфразы, такія адзінкі не з’яўляюцца мастацкімі і належаць да рытарычнага арсенала мовы: *Ганялі іх нават і сюды <...> па плану і ў ахвоту шаломячы першых ворагаў трэцяга рэйха і фюрэра* (Брыль); *Перад самым ужо мостам праскакаў насустрач натоўпу эскадрон «гусараў смерці», апошні раз бліснуў сваімі бліскучымі, азлобленымі эмблемамі смерці каскамі* (Зарэцкі); *З захаду цяжкай жалезнай хадою сунулася нямецкая армія. Адна банда чорных драпежнікаў павінна была саступіць з дарогі перад другой.* (Зарэцкі); *Як пакінулі чорныя госці сяло, У якім пагулялі нямала* (Куляшоў).

У выніку гістарычных абставін працэс нацыянальнай ідэнтыфікацыі беларускага народа адбываўся даволі складана і супярэчліва. Беларус хутчэй усведамляў сябе паводле веравызнання, а не па нацыянальнай прыналежнасці, напр.: *Вакол усе кажучь: я – паляк, я – літвін, я – жыд. А мы нават імя свайго народа забыліся. Вось і адмаўляем: я – праваслаўны, я – католік* [10, с. 57]. – Ты Янкоўскі? – Дык **паляк** ці **беларус**? – Які ж беларус, калі такі **чарнявы**? Пасля адказу, што я з **праваслаўных**, не **засцянкавец** і не з **парабкаў**, вусаты махнуў рукою: – Разбярэшыся з вамі (Янкоўскі).

Ад прыслоўя *тут* утворана безыменная этычная назва беларусаў – *тутэйшыя*. Яна стала вядомай дзякуючы Янку Купалу і была сімвалам для азначэння народа, незалежнасць якога доўгі час ігнаравалася ў свеце, напр.: – *Хто ты гэтакі?* – Свой, **тутэйшы**. – *Чаго хочаш?* – *Долі лепшай* (Полымя); – *Хто ж мы?* *Расейцы?* – **Тутэйшыя. Бларусы**. *І не трэба саромецца гэтага, лічыць: раз ты беларус – дык мужык... мы – такія, як і ўсе людзі. – Але мала дзе, сыноч, прызнаюць такую нацыю. Ні ў Нямецчыне, ні ў Польшчы* (Далідовіч).

Культурна-саслоўныя супярэчнасці

Прадстаўнікі пэўных саслоўяў могуць лічыць сябе «вышэйшымі» і прэтэндаваць на вытанчаны густ, адметныя манеры, выключную інтэлектуальнасць (параўн. грэч. *aristokratia* ‘панаванне лепшых’). Вышэйшы слой пануючага класа, значь заўсёды ўсведамляла сябе людзьмі «лепшымі», а сваю культуру – самабытнай і асаблівай.

На сувязь каштоўнасных уяўленняў з саслоўнай прыналежнасцю звярнуў увагу Ф. Ніцшэ. Вучоны адзначае, што ў этымалагічным сэнсе выразы добра ў розных мовах указваюць на аднолькавую метамарфозу паняццяў: «Усюды асноўным паняццем з’яўляецца “знатны”, “высакародны ў саслоўным сэнсе”, з якога развіваецца пры неабходнасці паняцце “добрага” ў сэнсе “духоўна знатнага”, “духоўна высокапастаўленага”, “духоўна прывілеяванага”. Развіццё гэтае ідзе паралельна з другім, якое ўяўляецца “пошлым”, “плябейскім”, “нізкім” і ў рэшце рэшт ператвараецца ў паняцце “дурное”. Яскравым прыкладам апошняга з’яўляецца нямецкае слова *schlecht* (дрэнны), тоеснае са словам *schlicht* (просты), якое першапачаткова абазначала без усякага абразлівага сэнсу простага чалавека» [11, с. 212]. Аналагічную канатацыю маюць бел. *прастак*, *прасцяк*, *прастачок*; параўн. рус. *простофиля*, *простолудин*, пол. *falek*.

У гісторыі беларускай мовы найбольш праяўлены супярэчнасці мужыкоў і панства (шляхта). Слова *мужык* ужывалася прадстаўнікамі прывілеяваных саслоўяў як лайнкавае, напр.: *Саша з дзяцінства чуў: «мужык», «быдла»* (Новікаў); – *Пусці. Сам ты злодзеі!* – **Мужык! Лапаць!** (ЛіМ). *Жылі – жылі, змагаліся, перамаглі і нават з поспехам, як пісалася ў рапартах і гаварылася з высокіх трыбун, а цяпер выходзіць: нібы мы не ў той бок ішлі і не тое, што трэба, будавалі. Не светлыя палацы сацыялізму, а трысняговы хлеб для быдла* (Асіпенка).

Кантрастыўны прынцып падзелу сацыяльнай рэчаіснасці паводле саслоўнай прыметы адлюстроўваецца ў творах беларускай літаратуры дарэвалюцыйнага і савецкага часу. Кантрастыўны прынцып становіцца, напрыклад, таксама галоўнай рухаючай сілай драматычнай дзеі ў класічным творы беларускай літаратуры – камедыі Янкі Купалы «Паўлінка». Супрацьпастаўленне дзвюх няроднасных культур – мужыцкай і панскай – дае магчымасць аўтару камедыі не толькі стварыць шэраг камічных сітуацый, але і разам з гледачом пасмяяцца з ілжывага пафасу і дарэмных патуг адмоўных герояў, падняцца над культурай свайго асяроддзя шляхам яе адмаўлення.

Панскую культуру ў названай камедыі прадстаўляе пан Адольф Быкоўскі. Яго выкрутасістае імя і прозвішча ўспрымаюцца адметна на фоне простых сялянскіх імён: *Сцяпан Крыніцкі, Якім Сарока, Паўлінка*. Выказванні пана Адольфа на працягу ўсёй камедыі прасякнуты адкрытай пагардай і сатырычным пафасам да ўсяго мужыцкага:

да танцаў (А д о л ь ф. *Фі! Я такіх мужыцкіх танцаў не гуляю*); да мовы (П а ў л і н к а. *Дык будзем іграць... А ў што? А д о л ь ф. У гаспадара. П а ў л і н к а. Гэта значыць, у дурня? А д о л ь ф. Ну, гэта толькі мужыкі так гавораць*); да песень (П р а н ц і с ь. *А цяпер... «Як жа мне не пець», пане дабрадзею. А д о л ь ф. Ізноў мужыцкую*).

З мужыцкага асяроддзя імкнецца выдзеліцца бацька Паўлінкі – засцяпковы шляхціц Сцяпан Крыніцкі. Ён хоча займець шляхетнага зяця (Адным словам, *хлопец шляхецкага заводу, з рызыкай, з усялякай далікатнасцяй і ўсё такое...*), пагардліва ставіцца да мужыцкага роду (– *Хе-хе-хе! ужо гэтае мужыцкае насенне не будзе больш нашых сцезжак паганіць*). Прычыну нянавісці бацькі да Якіма Сарокі тлумачыць Паўлінка: – *Бо... бо з мужыкоў. Носьбітам народнай культуры з’яўляецца ў камедыі Паўлінка. Яна іранічна ўспрымае «модныя» танцы пана Быкоўскага, высмейвае яго дарэмныя намаганні падмяніць аўтэнтчную народную культуру «панскай», напр.: А д о л ь ф. Фі, мужыцкая. П а ў л і н к а. А пан Адольф можа б хацеў, каб завялі якога манчыза? Народную культуру абараняе таксама сваяк Крыніцкіх Пранцісь Пустарэвіч: – Але, мужыцкую? А васпан, сабственно, сваю панскую схавай свіням на снаданне.*

Ідэалагізацыя розных сфер жыцця актывізуе працэс семантызацыі адзінак, якія намінуюць людзей паводле іх саслоўнай прыналежнасці. Узнікненне абразлівых семантычных неалагізмаў найбольш актыўна адбываецца ў перыяды карэнных сацыяльных пераўтварэнняў. Так, пасля рэвалюцыі 1917 года, канатацыйны змест і другасную прагматычную функцыю набылі намінацыі прадстаўнікоў пануючых саслоўяў: *пан* ‘пра чалавека, які ўхіляецца ад працы, імкнецца набыць звычкі, уласцівыя пану’; *паніч* ‘спешчаны чалавек, беларучка’ [6; 2, с. 658]; – *Барыня, ліхо на цябе, учараіні хлеб у ядро штурляеш!* (Карпюк); *Вам бы, барышня, лепей не сунуць носа сюды!* (Мележ); – *Барын, – цягнуў адно і тое ж Сяргею. – А мы там – галота і цямота. Ядзім тое, што ядуць свіні* (Далідовіч); *Багачы і панства, Нашы «дабрадзеі!» Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі!* (Колас).

У выніку ідэалагічнага падзелу свету на багатых і бедных назвы прадстаўнікоў адпаведных груп набылі пафасна-здэклівае гучанне, напр.: – *Багацейкаю, паняю зрабілі! Цешся адно!.. Зазлаваў, загадаў мачысе: – Бяры злле, свінням давай, багачка!..* (Мележ). *Багацеі абурліся...Залямантавалі на ўсе лады, абступілі Міхалку... Косы пагрозна заблішчэлі ў наветры* (Янкоўскі); *А цяпер – з Карчамі разам – і яна кулачка, лішэнка! Як бы багацейка якая праўдзівая, як бы не парабчанка ў чалавека свайго!* (Мележ); *...Вялікі то гонар – мець голас разам з якім галадранцам, які ўчора жмені тваёй мукі быў рад!.. Выжыльвайся ды маўчы – бо не маеш права голасу, бо – лішэнец!* (Мележ); *З Чарнушкамі набліжэй, падабрэй трэба – трудзяшчыя сваякі, заступка, якая ні ёсць! Маўляў, самі галадранцаў не цураемся, як адна косць з імі!* (Мележ); – *Гаспадары! – прахрыпеў нядобра, з пагардай бацька. – Сышліся!.. Галота!..* (Мележ).

Дэскрыптыўныя намінацыі з прыметнікамі белы і чорны выкарыстоўваюцца ў якасці ацэначных у дачыненні да прадстаўнікоў высакародных саслоўяў; напр.: *белая косць, белая костка* (уст.) – пра людзей знатнага, дваранскага паходжання; *чорная костка* (уст.) – пра людзей простага, недваранскага паходжання [6; 2, с. 717]; параўн.: – *Ты, Маруся, Дрэлем мяне не тыкай. Смерць не люблю такіх, што белыя ручкі баяцца запэцкаць у чорнай варожай крыві... Нехта ж павінен ягоныя прысуды на распыл выконваць, іначай карысці ад іх рэвалюцыі нуль цэлых і нуль дзесятых* (Асіпенка); *Работа старшыні райвыканкома – не для беленькіх рук. З дня ў дзень прыходзіцца лезці ў гразь, браць яе сваімі рукамі – ачышчаць зямлю ад гразі* (Мележ). «Вышэйшая каста, – адзначае Ф. Ніцшэ, – з’яўляецца ў той жа час жрэцкай і для свайго агульнага абазначэння аддае перавагу эпітэту, які ўказвае на жрэцкія функцыі. Тут першы раз паяўляюцца паняцці “чысты” і “нячысты”, і з гэтых паняццяў таксама развіваюцца паняцці “добры” і “дрэнны” ўжо ў класавым сэнсе» [11, с. 212].

Ацэначнае значэнне ўласціва шэрагу прыметнікаў, якія ўказваюць на саслоўную прыналежнасць: *шляхетны, арыстакратычны, панскі, дваранскі, інтэлігентны*: – **Інцелегентных крывей ён, во што я табе скажу, – незадаволена зазначыў Марк (Асіпенка); І хто б мог падумаць – прыйшло недарэчнае: звычайная прыбіральшчыца. Ён, праўда, тут жа спыніўся, цвяроза напракнуў сябе, што разважае, як арыстакрат, як законны дваранін. Дваранін з залінейных гомельскіх баракаў** (Мележ).

Такім чынам, пафас саслоўных назваў абумоўлены працэсамі ідэалагізацыі жыцця. У выніку так званага «класавага падыходу» да ўсяго, што мае жыццёва-этычны характар, назвы пэўных саслоўяў набываюць ідэалагічны кампанент, радыкальна змяняюць свой першапачатковы змест і трапляюць у арсенал сродкаў класавай барацьбы.

Супярэчнасці паміж горадам і вёскай

Пафасна-інстытуцыянальны змест пераважае ва ўжыванні намінацыі *грамадзянін*, якая ўзыходзіць да агульнаслав. **gordjaninъ*, утворанай ад **gordъ* (>*градъ, горад*); устар. «жыхар горада, гараджанін» [6; 2, с. 76]. Вясковыя жыхары заўважаюць і не прымаюць «нясвойны» характар гарадскога людзі. У сваю чаргу жыхар горада выдзяляе і пазіцыяніруе ўласную асобнасць, і аказваецца, што ў «гарадскі пейзаж» вясковец не ўпісваецца. Па сутнасці, з адзначанай супярэчнасцю звязваецца антытэза паэтыкі і рыторыкі (паэта і грамадзяніна), а шырэй – логасу і іменнай дыскурсіі.

Інстытуцыяналізаванае (гарадское) супрацьпастаўляецца свойскаму – вясковаму. Этычная назва замяняецца інстытутам уласнага імені: напр.: – *А гэта Сімка, мой брат, па-гарадскому – Серафім* (Асіпенка). Вясковае, «сваё» не мае параўнальнай ацэнкі; свае – усе роўныя (аднолькавыя). Вартасцю свайго ганарацца, але ў ім не актуалізаваны каштоўнасна-маніторынгавы момант: *Не горшы і не лепшы; свой сярод сваіх. Дзіця балотнай беднасці і дзікасці* (Мележ). Гарадское ўспрымаецца праз негатыў (тэрмін Гегеля): вясковец – «не роўня» гараджаніну. У шырокім сэнсе антытэзу вясковага гарадскому складаюць семантычныя адносіны *поля* («сузор’я»), якое ўтварае мноства індывідуалізаваных «несвядомых» элементаў, і *класа* дыферэнцыяльных сістэмна звязаных адзінак.

У якасці прыкладу ўсведамлення інакшасці прадстаўніка горада можа служыць наступны ўнутраны маналог Ганны Чарнушкі ў апавесці І. Мележа «Завеі. Снежань»: – **Гарадскі. Не з нашых балот. Можна і не пытацца. Прысланы, пэўна, калектывы рабіць. Вучыць цёмных нас розуму... Граматны вельмі, не інакш. Граматны. Канешне. Не нашага поля ягада... Штосьці і далёкае, адасоблівае, і разам – цікаўнае, прывабнае было ў гэтым – гарадскім, невядомым. І цікаўнае, і – дзіўна раўнівае: што от ён такі, граматны, гарадскі. Не іх поля ягада... Апейку столькі давалося паспытаць усяго-ўсякага, пакуль падняўся, займеў такое права, а гэтаму – усё адразу. Гарадскі, адукаваны... Далёкі, незразумелы...** (Мележ).

Сам факт прыналежнасці да гарадскога насельніцтва асэнсоўваецца хвалебна, напр.: – *А мой не абы-якую бярэ... Яна гарадская, – адазвалася Варавуліха* (Каліна). Станоўчая канатацыя прыметніка *гарадскі* можа мяняцца на адмоўную ў сітуацыі, калі ў вясковага жыхара вёскі ўзнікае пачуццё гонару за сваё і сітуацыўна запатрабавана адметнасць: *Я, канечне, ведаў, што «Бурлакоў» намаляваў Рэпін, але мне цвічыла сказаць такое, каб гэтая, гарадская, адразу адчула, што мы не ў балоце жывём і таксама тое-сёе чулі* (Ягоўдзік); – *Наслухаўся ты гарадскіх разумнікаў. А сэнсу не дабраў* (Асіпенка).

Супярэчнасць горада і вёскі можа стаць ваяўніча-антаганістычнай і бывае агрэсіўнай (тыпу «*Пагналі нашы гарадскіх*»), параўн.: – *Ах ты, з... гарадская, яшчэ з кулакамі кідаешся, – у Сцёпкі быў такі звярыны твар, што Серафім спалохаўся – заб’е; –*

Ага, чакайце, пад'едзе, – у момант спяхмурнеў, шмаргануў носам Аляксей, – так ён адразу і кіне сваё **гарадское кубло**, заспяшаецца, прыляціць! (Вышыньскі).

Гарадскі жыхар можа выяўляць пафаснае высакамер'е і пагарду да жыхара вёскі, напр.: *Студэнт размаўляў са мной манерай чалавека, перад якім хоць і добры вясковы хлопец, але вялікі недарэка ў параўнанні з ім, гарадскім воўкам* (Карпюк); *Са мной Ігар нават гаварыць не хацеў – лічыў мяне проста вясковым хамутом* (Сачанка); – *Куды? У брудных чаравіках? – Сюды. – Ну, дзярэўня! Прывыклі, дзе хочаш і ў чым хочаш, хадзіць. Тут – горад, чысціня, парадак* (Далідовіч); – *Папаня кажа: горад не наша занюханая вёска. Там усё па-культурнаму: звiніце, пажалуйце і іншая культура* (Асіпенка).

Субстантыўныя ацэначныя вытворныя, пры дапамозе якіх перадаецца адчуванне пагарды, узнікаюць, як правіла, па метанімічнай мадэлі, напр.: – *Ласкавенькі ты, Сімачка, і спачувальны, не тое, што наша дзеравеншчына, у якой няма ніякай сазнацельнасці, адна бязлітасная грубасць* (Асіпенка); *На той час я не быў ужо вясковы лапаць* (да слова, ішоў туды не ў замазаных дзёгцем ботах і прапахлым авечым потам кажушку, а быў у наваксаваных чаравіках, у паношаным, але ладным яшчэ паліто гарадскога крою...) (Далідовіч); *За ім паціснуў руку з зухаватым выглядам Алёша Губаты, пакпіў у тон Хоню: – Задаецца! Куранёўскія лапці, думае!* (Мележ); *Уздумаў такое, што век не прыйшло б у галаву яму, дурному куранёўскаму лапцю!* (Мележ).

Неалагізмам савецкага часу стала намінацыя *калхознік* – ледзь не самая распаўсюджаная і пагардлівая ў справе выражэння сатырычнага пафасу. Прычынай таму быў не толькі нізкі культурны ўзровень савецкага сялянства, але і яго павальная алкагалізацыя, духоўная і фізічная дэградацыя, яго бяспраўе як класа. Жыхары горада могуць карыстацца адзначанай абражальнай намінацыяй у адносінах да выхадцаў з вёскі, напр.: *Паколькі пераехаў у горад з сяла, яго [Мацвяёнка] узнагародзілі клічкай «калхознік», якая яму вельмі не падабалася* (Народная газета).

Экстралінгвістычныя фактары з'яўляюцца прычынай таго, што слова «калхознік» і іншыя словы, звязаныя з калгасным ладам, набываюць адмоўную палітычную з'едліва-пафасную канатацыю, напр.: *І вось чарговы парадокс: «калхознікі» сёння вырашаюць лёс грамадства. Гэта нешта накшталт помсты ўсім гарадскім «вумнікам» ды «вучоным» за знявагу і занябданне мінулых часоў* (ЛіМ).

Супярэчнасці людзей разумовай і фізічнай працы

Дыферэнцыяцыя членаў грамадства паводле іх роду дзейнасці стварае супярэчнасці паміж людзьмі фізічнай і разумовай працы. Канатацыйнае значэнне атрымліваюць у беларускай мове імёны, якія ідэнтыфікуюць людзей паводле іх прыналежнасці да пэўных прафесійных соцыумаў.

У камедыі Янкі Купалы «Паўлінка» бацька Паўлінкі і яго сват не любяць Якіма Сароку не толькі за тое, што «з мужыкоў», але яшчэ і за тое, што разумны. Ім далёка да яго вучонасці, а таму нічога больш не застаецца, як здэкавацца з яе: *С ц я п а н. На, глядзі, сваток! Павінішуй мяне з такой дачушкай і з гэтым герэтыкам! П р а н ц і с ь. Эге! Гэта гэты разумненькі, вучоны, грамацей... Собственно, Сарока...* (Купала).

У вуснах людзей простых («невучоных») словы *вучоны, прафесар, інтэлігент, інтэлігенцыя* і пад. гучаць грэблівая, напр.: – *Калі ты там пабудуеешся, жэнішся, інтэлігенцыя бяздомная! – перакуліўшы новую чарку, з нечаканай злосцю, грэблівасцю зірнуў на яго [брата] Віктар* (Вышыньскі); *На блакітным экране ішла дыскусія аб лёсе зямлі, нашіпаванай выбуховымі рэчывамі...Адзін з удзельнікаў дыскусіі быў асабліва яму знаёмы, і Алег Раманавіч захацеў паслухаць, што скажа яму гэты вучоны флюгер* (Асіпенка).

Нярэдка ў адносінах да інтэлігенцыі выяўляецца іронія. Гэты мастацкі прыём не належыць да сродкаў выражэння пафасу. Названы недыскурсіўны феномен уключаецца ў этычны інструментарый мовы. Непраўдлена-этычная сутнасць іроніі вынікае з таго, што яна выступае скрытай сэнсавай характарыстыкай і арыентавана на выяўленне праз рэцыпіента адметнага сэнсу выслоўя. Характэрны выпадкі іранічнага ўжывання перыфраз, напр.: – *Ну, і дурань, так-ператак-перагэтак, – вылаяўся Марк, – ах, які дурань! Да чаго дадумаўся, маць тваю. А яшчэ інжынер чалавечых душ!* (Асіпенка); *Дазвольце пазнаёміць, хто незнаёмы, з маёй старэйшай дачкой Святланай Серафімаўнай і яе мужам Ігнатам Васільевічам Сладкевічамі – савецкімі эскулапамі з высокай кваліфікацыяй і з дужа нізкай зарплатай* (Асіпенка). Аднак прадстаўнікі фізічнай працы могуць высакамерна ставіцца да «вучоных разумнікаў» і прыпісваюць сабе як заслугу факт сваёй неадукаванасці («*Мы інстытутаў не канчалі*»).

Этычна негатыўны сэнс набывае вучонае званне «прафесар» у выпадку, калі яно ўжываецца перыфрастычна. Так, у аповесці В. Гігевіча «Калі пойдзе снег» рабочы Сцёпа разважае пра свайго брата – навуковага супрацоўніка: – *Можжа, во, малодшы прыедзе. Той, Прафесар, няхай парабляе трохі, – малодшага брата Сцёпа называў Прафесарам.* І далей: – *А я вот табе і скажу: ні храна ты, Прафесар, не ведаеш, ні жызні, ні навукі!* У другіх жа кантэкстах званне «прафесар» гучыць ганарова, як хвала, напр.: *Дык вось, да Берзеня часам прыходзіў загадкавы і дзіўнаваты чалавек, захутаны ў баілык, якога называлі Прафесарам. Ні імя, ні прозвішча яго ніхто не ведаў і не спрабаваў даведацца* (Асіпенка).

Як этычны феномен трэба таксама адзначыць пачуццё грэблівасці, якім прасякнута, напрыклад, слова *беларучка*. Ім абзываюць тых, хто грэбуе фізічнай працай: *Рука ў хлопца мазолістая, працавітая – сціснуў ён бацькаву руку так, што Іван Васільевіч, сам чалавек дужы, не беларучка, парадаваўся яго сіле* (Шамякін); – *Ну во! Вясковы з такога бездапаможнага гараджаніна-беларучкі, напэўна, парагоча* (Карпюк).

Наадварот, слова *чыстаплюй*, як і яго дэрыват *чыстаплюйчык*, з’яўляецца эмацыянальна-пафасным: *Я не скажу, што законы нашы справядлівыя на ўсе сто ці гуманныя, як вы, чыстаплюі, любіце пахваляцца* (Маладосць); *У-ух, колькі гэтых чыстаплюйчыкаў развялося ўсюды* (Карпюк).

Ідэалагізацыя этычнай сферы суправаджаецца нараджэннем пафасу ў тых жыццёвых варунках, якім ён па азначэнні не павінен быць уласцівы. Як сведчаць гістарычныя факты, супярэчнасці прадстаўнікоў разумовай і фізічнай працы набываюць ідэалагічны змест. Так, у лексіконе большавікоў, намінацыі людзей разумовай працы маюць выразны пафасны змест і выкарыстоўваюцца як абразы, напр.: – *Гнілая інтэлігенцыя і варожая нацдэмаўшчына – во што такое твае Таміліны* (Асіпенка); – *Анцілігент пракляты, буржуй недарэзаны! Я гэтую катрынку табе на шчэпкі папшыпаю...* (Асіпенка). Адценне класавай пагарды перадаецца пры дапамозе прыметніка *інтэлігентны*, напр.: – *Я, можна сказаць, з саплівага ўзросту выняньчыў цябе з інтэлігентнага хлюпіка ў пралетарскага пацана...*; – *Інцілігентных крывей ён, – во што я табе скажу, – незадаволена сказаў Марк* (Асіпенка).

Заклучэнне

Саслоўе як сацыяльная група не з’яўляецца грамадскім інстытутам – не мае інстытуцыянальных прыкмет і ўласцівасцей класа. Адносіны паміж рознымі саслоўямі выяўляюцца ў этычным феномене чужасці («сваё – чужое»). Між тым, ідэалагізацыя жыццёвых стасункаў прыводзіць да нехарактэрных для этычна-рэфлексійных элементаў мовы семантычных зрухаў. Яны набываюць неўласцівы ім дыскурсіўны змест і становяцца выразнікамі пафасу. Назвы людзей паводле саслоўнай прыналежнасці часцей выражаюць сатырычны пафас. Палітызацыя жыцця прыўносіць у этычныя назвы рэва-

люцыйны пафас, якім суправаджаецца стан сацыяльнага напружання, міжнацыянальных канфлікты і крызісныя з'явы. Як вынік, неантаганістычныя па сутнасці супярэчнасці становяцца антаганістычнымі і маюць адкрыты выхад у практыку вуснага і пісьмовага маўлення.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Цвікевіч, А. Адраджэнне / А. Цвікевіч // Беларус. мінуўшчына. – 1993. – № 5–6. – С. 11–13.
2. Discussionn [Electronic resource]. – Mode of access: <http://hamatext.com/discussions/item/194-pafos-1>. – Date of access: 07.10.2018.
3. Лотман, Ю. М. О языке типологических описаний культуры / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1965. – Т. IV. – С. 114–123.
4. Изард, К. Эмоциональный контакт / К. Изард // Наука и жизнь. – 1977. – № 12. – С. 112–122.
5. Даль, В. И. Пословицы русского народа : в 2-х т. / В. И. Даль. – М. : Худож. лит., 1984. – Т. 1. – 384 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. А. А. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : Беларус. Савец. Энцыкл., 1977–1984. – 5 т. : у 2 кн. – 1993–1994.
7. Чистое учение о праве Ганса Кельзена. К XIII конгрессу Международной ассоциации правовой и социальной философии (Токио, 1987) : сб. пер. ; отв. ред.: В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович ; пер. С. В. Лезов, Ю. С. Пивоваров. – М. : ИНИОН РАН, 1987. – Вып. 1. – 195 с.
8. Кожин, А. Н. Лексико-стилистические процессы в русском языке периода Великой Отечественной войны / А. Н. Кожин ; отв. ред. В. П. Вомперский. – М. : Наука, 1985. – 328 с.
9. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
10. Што трэба ведаць кожнаму беларусу : зб. арт. розных аўтараў: М. Міцкевіча, Я. Лёсіка, В. Ластоўскага, М. Багдановіча, Пётры з Арленят і інш. – Мінск : Адраджэнне, 1992. – 64 с.
11. Ницше, Ф. По ту сторону добра и зла. К генеалогии морали / Ф. Ницше. – Минск : Беларусь, 1992. – 335 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 19.03.2020

Ignatyuk T. N. Social Contradictions and Pathos of Speech

The article explores the peculiarities of the expression of the category of pathos in connection with historical circumstances and extralinguistic features of speech. The role of nominal expressions in the process of self-identification of representatives of social institutions and the assertion of their authenticity by various estate groups is analyzed. The facts of the impact on the ethical sphere of the language, existing in the society of ideology, are given, speculative mechanisms of the transformation of ethical names into offensive pathos nominations are revealed.